

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ А. С. МАКАРЕНКА
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ, ПРАВА ТА
МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

СУМСЬКІ ІСТОРИКО-КРАЄЗНАВЧІ СТУДІЇ

*Збірник матеріалів
IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-
конференції*

Суми 2024

УДК 908(477.52)

С89

Рекомендовано до друку Вченою радою Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка (протокол № 4 від 25 листопада 2024 року)

Редакційна колегія:

Жуков О. В., кандидат історичних наук, доцент, директор Навчально-наукового інституту історії, права та міжнародних відносин, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

Кудінов Д. В., доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка (голова)

Оліцький В. О., кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії України, Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка

С89 Сумські історико-краєзнавчі студії. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми, 31 жовтня 2024 р.) / Редкол.: Д. В. Кудінов (голова), О. В. Жуков, В. О. Оліцький. – Суми: ФОП Цьома С., 2024. – 287 с.

Збірник містить тези, статті та доповіді учасників IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Сумські історико-краєзнавчі студії». Розрахований на викладачів вищих та середніх закладів освіти, науковців, аспірантів, студентів, учнів, краєзнавців, усіх тих, хто цікавиться історією України.

УДК 908(477.52)

© Колектив авторів, 2024

© ФОП Цьома С., 2024

СЕКЦІЯ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ПРОБЛЕМИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Власенко Валерій Миколайович

*доцент кафедри історії, Сумський державний університет,
кандидат історичних наук, доцент*

УКРАЇНСЬКИЙ ГУРТОК В ЄГИПТІ: НОВІ ДОКУМЕНТИ

Внаслідок поразки в Українській революції 1917–1921 рр. національно-демократичних сил до влади в країні прийшли більшовики. Це спричинило еміграцію великої частини їхніх супротивників, а також просто біженців від «більшовицького раю» (політика воєнного комунізму). Вони розпорошилися по різних країнах Європи, Азії та Африки. Вихід на еміграцію здійснювався кількома хвилями й у різних напрямках. Уродженці та жителі України виїздили з батьківщини як у складі білих армій Денікіна і Врангеля, так і Армії УНР, а також самотужки. Один струмок цього великого потоку у 1919–1920 рр. був спрямований до Єгипту, де вояки білих армій і біженці були інтерновані у кількох таборах, що перебували під контролем англійських військ. Більшу частину з них складали ті, хто був мобілізований до армій Денікіна і Врангеля в українських губерніях. Це була неоднорідна спільнота. Серед них були ті, хто однозначно визнавав себе українцем або росіянином. Між цими двома групами існувала ще одна – так звані «малороси», які визнавали свою окремішність відносно росіян лише у мові та культури, не відділяючи себе від Росії взагалі та російської еміграції зокрема.

На відміну від політичних центрів української еміграції (Австрія, Німеччина, Польща, Франція та Чехословаччина) та її провінційних осередків у деяких країнах Європи, які знайшли докладне висвітлення у науковій літературі, досліджень щодо українських емігрантів у Північній Африці взагалі та в Єгипті зокрема обмаль. Невеличкі сюжети про них є у працях істориків Н. Сидоренко [7, с. 226–240], І. Срібняка [8, с. 49, 53; 9, с. 200–202] і В. Власенка [2, с. 24–25; 3, с. 186, 189, 191] та філолога Н. Розінкевич [6, с. 304–311]. Серед опублікованих джерел слід

згадати спогади колишнього хорунжого 1-го Українського запасного полку в Одесі, підпоручика Армії УНР Г. Божка [1], епістолярій І. Огієнка [5, с. 120] та повідомлення у тогочасних емігрантських часописах «Воля» (Відень, 1921), «Громадський вісник» (Прага, 1921), «Українська правда» (Відень, 1921), «Українська трибуна» (Варшава, 1922) й «Український скиталець» (Відень, 1923).

Нещодавно знайдені у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО) документи розкривають нові аспекти життєдіяльності українців в Єгипті та їх зв'язок з державними інституціями УНР в еміграції у 1921 р. Саме тому автор ставить собі за мету ввести до наукового обігу ці документи, охарактеризувавши їхній зміст.

У фонді 1113 «Управління преси та інформації УНР» (Київ, Вінниця, Рівне, Кам'янець-Подільський) є дві справи, які містять три листи Українського гуртка (УГ) в Єгипті. Зауважимо, що гурток виник у липні 1920 р. спочатку існував конспіративно, згодом – легально [4, с. 238–239]. Перший лист датований 26 квітня 1921 р. Це машинописна копія короткого листа голови управи УГ Д. Майстренка та писаря О. Різника до Центрального бюро біженців з України (Тарнів), в якому зазначається що гурток має затверджений англійською владою статут, в якому сформульовані головні завдання організації: об'єднання інтернованих українських вояків, налагодження зв'язку з українськими організаціями й інституціями, організація «систематичного одержування» інформації про події в Україні, здійснення культурно-просвітньої діяльності та піклування про добробут і захист інтересів членів гуртка. Подається інформація про вже здійснені гуртком заходи: влаштування лекцій на тему сільського господарства, організація хору і театральної секції, випуск власного рукописного часопису «На руїнах». Йдеться і про проблеми у роботі гуртка: брак матеріальних засобів і української преси (отримували лише журнал «Воля») та зв'язку з українськими інституціями. Налагодили зв'язок лише з Посольством УНР в Туреччині, до якого ще у червні 1920 р. зверталися з проханням про повернення на батьківщину та приєднання до Армії УНР. Тому автор листа прохає про допомогу у вирішенні цих проблем, особливо щодо отримання українських часописів і літератури з історії, кооперації, сільського господарства та ін. Наприкінці листа подано список українців (22 особи, імовірно однополчан), місцезнаходження яких управі УГ невідоме. Просять

допомогти в їх розшуку. Вказана адреса гуртка: Egypte, Alexandria, Sidi-Bishr, Camp «В», Ukrainsky Hurtok [10, арк. 33–33 зв].

Цей лист потрапив і до канцелярії Директорії УНР, про що свідчить розпорядження керуючого справами Директорії про відправку гуртку інформаційних матеріалів – відозви Головного отамана військ УНР до населення України від 18 березня 1921 р. (5 примірників), наказу № 1 по Повстанським Військам УНР (5 примірників) та книги П. Певного «За волю та державність» (2 примірники) (11, арк. 84).

У другому листі від 16 листопада 1921 р. Д. Майстренко звертається до директора агенції «Українпрес». Дякує за надісланий нею лист від 17 жовтня того ж року, а також за передплачені агенцією для гуртка газети і журнали. Автор листа відповідає на поставлені попереднім листом запитання. Повідомляє про те, що УГ нині одержує такі газети з Європи, як «Українська трибуна», «Українське слово», «Рідний край», «Вперед», «Український прапор», «Соборна Україна», «Українська Республіка», «Соціалістична думка», «Наша правда» і «Громадський вістник», а також з Америки – «Український голос», «Народна воля», «Народне слово», «Свобода», «Нова Україна», «Січові Вісти», «Українські робітничі вісти», «Українські щоденні вісти». Крім того, надходить і російська емігрантська газета «За свободу». З-поміж українських журналів – «Воля України» та «Світ дитини». Всі ці видання зберігаються у читальні гуртка при табірній бібліотеці. Ними користуються не тільки українці, але і росіяни і навіть їхні діти. Автор листа обіцяє невдовзі подати більш докладну інформацію про Український гурток в Єгипті. Підпис голови управи гуртка завірений печаткою організації [12, арк. 17–17 зв]. Машинописна копія цього листа зберігається і в інших справах цього [10, арк. 69] та інших фондів [13, арк. 141–141 зв].

Третій лист є найбільш інформативним. Він датований 20 грудня 1921 р. Адресат – директор агенції «Українпрес». Голова управи УГ в Єгипті у відповідь на лист від 17 жовтня того ж року подає докладну інформацію про діяльність гуртка. Починає з кількісних показників та місць перебування. На момент написання листа в таборі Сіді-Бішр налічується 1774 біженці з колишньої Російської імперії, зокрема 1228 чоловіків, 391 жінка та 155 дітей. Питома вага уродженців України серед них коливається в межах 60–80%.

Усі біженці розміщені у трьох таборах. У таборі «А» мешкають переважно сімейні, здебільшого колишні військові й урядовці добровольчої армії. У таборі «В» живуть виключно колишні старшини і козаки добровольчої армії – демократичний елемент. З-поміж них багато колишніх учителів, учнів і студентів середніх і вищих шкіл, різноманітних чиновників і урядовців та звичайних робітників. Діє низка громадських організацій, серед яких – Український гурток, Російське («Московське») культурно-освітнє товариство, Спілка інвалідів, а також різноманітні майстерні (чоботарів, шевців та ін.). У таборі «Д» (називають «генеральським») проживають також сімейні, але виключно генерали та сановники царської Росії. Був ще один табір, в якому розміщувався шпиталь. Там перебувало близько 100 осіб, переважно важкохворих та покалічених.

Далі автор листа описує управління, побут і роботу таборян. На чолі таборів стояли призначені англійською владою комендант-ти. Майже всі з росіян, хоча були і «землячки-україножери», котрих одне слово Україна в пропасницю кидає» [12, арк. 27–28]. Опікується таборами англійський інспектор, який слідкує за порядком, чинить суд і розправу.

Умови для життя, на думку автора листа, були цілком прийнятні. Таборяни жили в бараках на 6 відокремлених кімнат, в яких мешкало по 4–5 осіб. Кожному надавалося ліжко з матрацом і ковдрою. Одягом («добропорядним») і взуттям забезпечували англійці.

Табори розташовані за 1,5 км від моря та м. Александрія. Вихід з табору цілком вільний. Бажаючим працювати англійці охоче йшли на зустріч. Для цього видавали відповідні документи (на день чи на місяць) – так звані «daily pass» або «monthly pass». Близько 200 таборян англійці найняли для охорони численних складів в Александрії та її околиці Мех (ймовірно, Al Mah). Їх годували і платили за роботу 3 єгипетські фунти на день. На охороні складів працювало 18 українців – членів гуртка [12, арк. 28–29].

Окремо автор листа приділив увагу громадському життю українців взагалі та членів гуртка зокрема. Підстав для зачеплення щодо діяльності УГ не було, оскільки він діяв легально, за затвердженням англійцями статутом. До його складу належало близько 60 осіб. Невелика кількість членів, на думку керівника

гуртка, пояснювалася тим національно малосвідомим контингентом, який прибув до Єгипту у складі білих армій, та активною агітацією російських монархічних сил проти гуртка. Росіяни весь час намагалися припинити діяльність гуртка, але на заваді стояла англійська влада. У боротьбі росіянам допомагали і «землячки-малороси», що також стримувало частину українців вступати до гуртка.

Культурно-освітня діяльність гуртка впродовж 1,5 року перебування в Єгипті була продуктивною, оскільки серед його членів було багато колишніх учнів і студентів, учителів та кооператорів (найбільш свідомий елемент українців). Гурток налагодив зв'язок з багатьма українськими організаціями та інституціями в Європі й Америці, жваво листувався з Посольством УНР в Туреччині, звідки всі члени гуртка одержали українські паспорти. Завдяки цим зв'язкам у червні 1921 р. була відкрита власна читальня, фонд якої налічував близько 500 назв книг, зокрема і твори В. Винниченка, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Куліша, І. Нечуя-Левицького, Т. Шевченка та інших авторів. Серед читачів – українці, росіяни та їхні діти, а також біженці з інших місць – Александрії, Ісмаїлії та Мекси. Дехто з них, на думку автора листа, став уважніше ставитися і до «української справи» та розуміти її.

Висловився голова управи УГ і щодо перспектив розвитку українського руху в Єгипті. На заваді йому став від'їзд найбільш активної частини гуртка до Чехословаччини для продовження навчання в Українському вільному університеті, що у жовтні 1921 р. відкрився в Празі (передислокований з Відня). Ще одна група планувала виїзд туди найближчим часом. Д. Майстренко також зауважив, що ширяться чутки про відправку біженців з Єгипту до Сербії (йдеться про Королівство сербів, хорватів і словенців), що взагалі могло б призвести до ліквідації УГ в Єгипті. Цим і завершується лист [12, арк. 30–32].

Відзначимо, що лист написаний гарною українською мовою. Його автор був колишнім народним учителем. На момент написання листа він – голова управи УГ, до того гуртком керував уродженець Лебединщини Григорій Пустог'вар. Великий вплив на діяльність гуртка справив професор Микола Косюра – майбутній викладач Української господарської академії в Подєбрадах (Чехословаччина), який не тільки давав поради щодо організації культурно-освітньої діяльності, але і читав для гуртківців лекції з

природознавства, ґрунтознавства, геодезії та лісівництва. Він один із перших виїхав до Чехословаччини і радив молодим членам гуртка продовжити навчання в українських вищих школах у цій країні. Його порадою скористалася молодь Григорій Божок, Григорій Пустогвар, Федір Ільченко та інші. Одна частина виїхала безпосередньо до Чехословаччини, друга – до Болгарії, а звідки згодом – до Чехословаччини.

В інших фондах ЦДАВО також є справи, які містять листи керівників УГ в Єгипті до дипломатичних представництв УНР. Автором виявлено такий лист Д. Майстренка й О. Різника до голови Дипломатичної місії УНР в Парижі від 6 грудня 1921 р. [14, арк. 11].

Отже, характеристика листів керівників Українського гуртка в Єгипті 1921 р. засвідчує, що неподалік від м. Александрія діяв осередок української політичної еміграції, який провадив активну культурно-освітню діяльність, налагодив зв'язок з українськими організаціями й інституціями в Європі та Америці, зокрема з державними установами УНР в еміграції. Перспективними, на думку автора, є дослідження подальшої долі цього гуртка в Єгипті, його філії в Болгарії та окремих членів, які опинилися в Чехословаччині, де закінчили вищі школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Божок Г. Українці в Єгипті. Регенсбург: Укр слово, 1946. 24 с. Републікація спогадів: Коваль Р., Моренець В., Юзич Ю. Сумщина в боротьбі. Біографії, історії, спогади. Київ, 2017. С. 177–193; Історична правда. 2020. 6 липня. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2020/07/6/157771/>.
2. Власенко В. Друга хвиля міжвоєнної української політичної еміграції у Південно-Східній Європі. *Сумська старовина*. 2013. № 40. С. 22–35.
3. Власенко В. Третя хвиля міжвоєнної української еміграції до Болгарії. *Дриновський збірник*. Харків-Софія: Академічно-видавничий центр «Проф. Марин Дринов», 2014. Т. 8. С. 184–195.
4. Лист з Єгипту. «Український гурток» в Александрії, Сіді Бішр. *Воля*. Відень, 1921. Т. 2. Ч. 6/7. С. 238–241.
5. Пам'ятки. Епістолярна спадщина Івана Огієнка (митрополита Іларіона) (1907–1968) / Редкол.: Ляхоцький В. П. (гол. ред). Т. 2. Київ: УНДІАСД, 2001. 478 с.
6. Розінкевич Н. В. Засоби психологізму в творі інтернованого вояка Гриця Божка «Українці в Єгипті». *Київські полоністичні студії*. Київ: Талком, 2019. Т. XXXV. С. 304–311.
7. Сидоренко Н. М. Національно-духовне самоствердження: у 3 ч. Ч. 2: Преса інтернованих українці та цивільної еміграції (Чехія. Польща, Румунія, Єгипет, 1919-1924 рр.). Київ: Дослідницький центр історії укр. преси, 2000. 262 с.

8. Срібняк І. Початки української військової еміграції на Балканах (1921–1923 рр.). *Військово-історичний альманах*. Київ, 2006. № 2. С. 45–55.
9. Срібняк І. В. Українці на чужині. Полонені та інтерновані вояки-українці в країнах Центральної та Південно-Східної Європи: становище, організація, культурно-просвітницька діяльність (1919–1924 рр.). Київ: Київський лінгвіст. ун-т, 2000. 280 с.
10. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 148. 75 арк.
11. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 218. 124 арк.
12. ЦДАВО. Ф. 1113. Оп. 2. Спр. 134. 33 арк.
13. ЦДАВО. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 112. 176 арк.
14. ЦДАВО. Ф. 1429. Оп. 2. Спр. 142. 582 арк.

Міллер Наталія Василівна

незалежний дослідник

ВОРОНІЗЬКЕ ОТОЧЕННЯ П. О. КУЛІША В ДОСЛІДЖЕННЯХ І. С. АБРАМОВА ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ СУЧАСНИХ КРАЄЗНАВЧИХ РОЗВІДОК (ДО 150-РІЧЧЯ І. С. АБРАМОВА Й 205-ЛІТТЯ П. О. КУЛІША)

Життєвий і творчий шлях відомого письменника-земляка Пантелеймона Олександровича Куліша цікавив теж не менш відомого етнографа, фольклориста, археолога, педагога... Івана Спиридоновича Абрамова впродовж усього життя. Про це говорить низка його статей та спогадів. Сучасні кулішезнавці дослідження І. Абрамова відносять до першоджерел біографії (воронізький період) письменника [11; 15].

Мета статті – зробити короткий огляд публікацій Івана Абрамова про рід видатного земляка й доповнити сучасними краєзнавчими дослідженнями. Першою з праць І. С. Абрамова про воронізьку рідню П. Куліша була нотатка під назвою «Дед П. А. Куліша», опублікована 1905 року в часописі «Киевская старина» [2]. Основою для неї послужив знайдений Іваном Спиридоновичем у парафіяльному архіві воронізької Соборно-Михайлівської церкви документ 1788 року, що знайомить нас з родиною Якова Івановича Куліша (35 років), його дружиною Марією Григорівною 35-и років та їхніми дітьми – Єфросинією, 16 років, Олександром, 12 років. У цій замітці Іван Абрамов помилково називає сина Якова – Олександра батьком Пантелеймона Куліша.